

УДК 504:114(477.6)

*Кисельов Юрій Олександрович,*  
доктор географічних наук, доцент

Уманський національний університет  
садівництва, м. Умань, Україна,  
e-mail: kyseljov@ukr.net

*ЕКОЛОГО-ГЕОСОФІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЛЮДСЬКОГО  
ПРОСТОРУ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ РЕСУРСНОГО ТИПУ  
(НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)*

*Мета.* Схарактеризовано еволюцію людського простору старопромислових регіонів ресурсного типу (на прикладі Донбасу).

*Методика.* При роботі над статтею використані методи історико-географічного та еколого-географічного аналізу, застосовано екологічний та історичний підходи.

*Результати.* Старопромисловим регіонам найбільш властиві антропогенні зміни духовної сфери ландшафтів. Зауважено, що такі зміни відбулися не лише через притаманне їм гірничопромислове природокористування, а й у зв'язку з характерними для них особливостями формування етнонаціонального складу населення та його соціальної структури. Відзначено, що ці риси проявляються на Донбасі, який упродовж останніх двох сторіч масово заселявся вихідцями з інших регіонів, що суттєво знизило частку корінних мешканців краю – носіїв первісного духу придінцевих ландшафтів. Закономірним наслідком цих геодемографічних тенденцій стало поширення сепаратизму.

*Наукова новизна.* З екогеософічних позицій суспільно-географічні проблеми Донбасу проаналізовано вперше. При характеристиці регіону враховано особливості, пов'язані із сучасною українсько-російською війною.

*Практична значущість.* Практичне здійснення реінтеграції Донбасу до українського національного геопростору можливі лише за докорінної структурної перебудови його економіки після відновлення Україною політичного контролю над ним. Наголошено на необхідності подолання депресивності Донбасу через запровадження сучасних виробництв і новітніх технологій, властивих постіндустріальному суспільству.

*Ключові слова:* людський простір, ландшафт, старопромислові регіони, Донбас, гірничопромислове природокористування.

УДК 504:114(477.6)

*Киселёв Юрий Александрович,*  
доктор географических наук, доцент

Уманський національний університет  
садівництва, г. Умань, Україна,  
e-mail: kyseljov@ukr.net

## **ЭКОЛОГО-ГЕОСОФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА СТАРОПРОМЫШЛЕННЫХ РЕГИОНОВ РЕСУРСНОГО ТИПА (на примере Донбасса)**

*Цель.* Охарактеризована эволюция человеческого пространства старопромышленных регионов ресурсного типа (на примере Донбасса).

*Методика.* При работе над статьёй использованы методы историко-географического и эколого-географического анализа, применены экологический и исторический подходы.

*Результаты.* Старопромышленным регионам наиболее свойственны антропогенные изменения духовной сферы ландшафтов. Отмечено, что такие изменения произошли не только из-за присущей таким территориям практики горнопромышленного природопользования, но и в связи с характерными для них особенностями формирования этнонационального состава населения и его социальной структуры. Отмечено, что эти черты проявляются на Донбассе, который на протяжении последних двух столетий массово заселялся выходцами из других регионов, что существенно снизило долю коренных жителей края – носителей первозданного духа придонских ландшафтов. Закономерным последствием этих геодемографических тенденций стало распространение сепаратизма.

*Научная новизна.* С экогеософических позиций общественно-географические проблемы Донбасса проанализировано впервые. При характеристике региона учтены особенности, связанные с современной украинско-российской войной.

*Практическая значимость.* Практическое осуществление реинтеграции Донбасса в украинское национальное геопространство возможно только при коренной

структурной перестройке экономики региона после восстановления Украиной политического контроля над ним. Обращено внимание на необходимости преодоления депрессивности Донбасса благодаря внедрению современных производств и новейших технологий, свойственных постиндустриальному обществу.

*Ключевые слова:* человеческое пространство, ландшафт, старопромышленные регионы, Донбасс, горнопромышленное природопользование.

UDC 504:114(477.6)

Kyselov Iurii Olexandrovych,  
Doctor of the Geography Sciences, Associate  
Professor

Uman National University of Horticulture,  
Uman, Ukraine, e-mail: kyseljov@ukr.net

*ECOLOGICAL AND GEOSOPHICAL ASPECTS OF STUDYING HUMAN  
SPACE OF THE OLD INDUSTRIAL REGIONS OF THE RESOURCE TYPE  
(at the example of Donbas)*

*Goal.* At the example of Donbas the evolution of the human space of the old industrial regions of the resource type is characterized.

*Methods.* Methods of the historical and geographical analysis and ecological and geographical analysis and also the ecological and historical approaches are used.

*Results.* Anthropogenic changes of the spiritual sphere of landscapes are the most native for the old industrial regions. It is accented that those changes were realized not only through the practice of the mine-industrial nature using what is native to such territories, but also through the peculiarities of shaping ethnical and national contingent of the popularity and its social structure which is native to them too. It is marked that these features evince in Donbas that was settled in mass order by migrants from other regions during two last centuries. This feature made lower the part of the native settlers of that land who are the carriers of the primary spirit of the landscapes of the Donets land. The spread of separatism became a natural result of those geodemographical trends.

*Scientific originality.* From the ecogeosophical point of view, the social and geographical problems of Donbas are analyzed for the first time. Characteristics of the region is made by means of contextual analysis of the peculiarities linked to the current war between Ukraine and the Russian Federation are taken into consideration.

*Practical significance.* The practical realization of the reintegration of Donbas to the Ukrainian national geographical space is possible only after the radical structure reconstruction of the regional economics which must take place after resuming the political control by Ukraine over its territory. It is stressed on the necessity of overcoming the depressive state of Donbas through the initialization of modern industries and the newest technologies that are common to the post-industrial society.

*Key words:* human space, landscape, old industrial regions, Donbas, usage of mine-industrial nature.

*Постановка проблеми та її актуальність.* Тимчасова втрата Україною державно-політичного контролю над окремими її регіонами спонукає до різнобічного наукового аналізу й пошуку причин ситуації, що склалася. Крім традиційно характеризованих історичних, геополітичних, етнографічних, соціологічних чинників поширення та реалізації сепаратистських ідей, слід відзначити й суспільно-географічні та геософічні (пов'язані не лише з просторовими відношеннями на земній

поверхні, а й намаганнями людських спільнот по-своєму осмислити «внутрішню сутність» (Е. Банзе [4, с. 68]) геооб'єктів і відносин між ними.

Однією з проблемних в аспекті реалізації державного суверенітету України її територій на цей час є так звана «зона АТО», приурочена переважно до Придінцевого краю (Придінців'я), що з початком розроблення й експлуатації вугільних родовищ одержав загальновживану назву «Донбас» (Донецький басейн). Особливості природно-ресурсного потенціалу, історико-географічного розвитку, етнічного складу населення та структури економіки зумовлюють необхідність проведення комплексних досліджень регіону з якомога повнішим урахуванням наслідків воєнно-політичних подій, що розпочалися в 2014 р.

Серед чинників формування людського простору Донбасу особливе місце належить екологічному. Саме він упродовж останніх 100 – 150 років суттєво змінив вигляд земної поверхні. Антропогенна модифікованість матеріальних компонентів ландшафтів супроводжується корекцією їхньої духовної сфери, яка сьогодні відрізняється від тієї, що існувала на початку освоєння краю задовго до відкриття кам'яновугільного басейну. Тому, на нашу думку, поряд із власне геософічними, значної актуальності набули й еколого-геософічні (екогеософічні) дослідження старопромислових регіонів ресурсного типу, одним із яких і є сучасне (перетворене господарською діяльністю) Придінців'я, тобто Донбас.

*Огляд попередніх публікацій.* Проблему формування людського простору Південно-Східної України, в межах якої локалізований Донбас, порушено нами в монографічній роботі [1] та низці статей [2; 3 та ін.].

*Мета* статті – схарактеризувати еволюцію людського простору Придінцевого краю (Донбасу) у зв'язку з промисловим освоєнням його території.

*Завдання* статті: окреслити основні риси людського простору старопромислових регіонів; висвітлити еколого-геософічне значення особливостей заселення та господарського освоєння Донбасу; з екогеософічних позицій виявити причини поширення сепаратистських і проросійських тенденцій на Донбасі та перетворення його на територію новітніх воєнних дій; визначити можливі перспективи подальших змін у людському просторі в межах Донбасу.

*Виклад основного матеріалу.* Старопромислові регіони посідають особливе місце в людському просторі, Антропогенні модифікації матеріальних компонентів ландшафтів, викликані довготривалою промисловою діяльністю, позначаються й на їхній духовній сфері, яка з часом стає дедалі менш виразною, проте, не зазнає повної нівеляції та остаточного зникнення. Дух ландшафту, навіть спотворений, є незнищеним і зберігає здатність до самовідновлення через природовідповідну життєдіяльність вміщеного до нього етносу.

Однією зі знакових рис старопромислових районів є притаманна їм поліетнічність, зумовлена різновекторністю імміграції під час заснування

поселень навколо створюваних підприємств. Зазначений демографічний процес міг відбуватися як стихійно (через притік робітників із числа обезземелених недавніх селян), так і адміністративним шляхом (внаслідок запрошення інженерно-технічних працівників з різних частин країни та із-за кордону).

Яскравим прикладом спонтанного заселення старопромислового району ресурсного типу може бути освоєння Донбасу вихідцями з усієї колишньої Російської імперії, які й формували робітниче середовище. Водночас адміністративно керований характер мало залучення на підприємства того ж таки Донбасу зарубіжних фахівців-інженерів.

Зазначений регіон увійшов у промисловий етап свого розвитку наприкінці XVIII ст. До того часу Південно-Східна Україна (Старобільщина, Придінців'я, Кальміуська паланка Війська Низового Запорозького) не мала суттєвих відмінностей у культурі щодо суміжних українських земель, разом із якими становила єдину територію козацького освоєння. Відповідно, дух людського простору на Південному Сході України характеризувався певними спільними рисами, пов'язаними з відкритістю території, а сам згаданий вище регіон становив єдність із усією північностеповою підзоною.

Але згодом, переважно впродовж XVIII ст., після відкриття кам'яновугільних родовищ Донбасу та низки воєнних і політичних подій, наслідком яких стала ліквідація автономії України у складі Російської імперії та просування на південь її кордонів, виникли дедалі суттєвіші відмінності в характері заселення Слобожанщини, з одного боку, та Придінців'я, з іншого (в тому числі сучасних лівобережного й правобережного фрагментів території Луганської області). Зокрема, вже в середині XVIII ст. козацькі зимівники перетворювалися на «роти» так званої Слов'яносербії, наприкінці того ж сторіччя засновувалися нові поселення навколо промислових об'єктів – Лисичанськ, Луганський Завод та ін. Саме з цього часу почалася істотна корекція духу геопростору Південно-Східної України, викликана зміною основних видів природокористування, антропогенною модифікацією матеріальних компонентів ландшафтів і поліетнізацією регіону за одночасного швидкого зростання чисельності населення.

Упродовж XIX ст. процеси урбанізації в Південно-Східній Україні виразно посилювалися. Саме в цьому сторіччі були засновані такі міста, як Юзівка (тепер – Донецьк), Горлівка, Єнакієве, Макіївка, Кадіївка (Стаханов), Алчевськ тощо. Галузями спеціалізації економіки цих міст ставали вугільна та чорна металургія. Загалом, усе Придінців'я (Донбас) набуло яскраво виражених індустріальних (із функціонального погляду), етнічно нечітко визначених (з етнографічної точки зору) і пролетарських (за соціально-класовою ознакою) рис. Роль природних чинників у формуванні людського простору в містах у цей час значно зменшилася, але й надалі залишалася досить суттєвою в сільській місцевості. Зокрема,

зумовлена духовною сферою ландшафту степова селянська стихія вже на початку XX ст. визначила появу Махновщини, а сам дух Степу лишався непереборним, принаймні, до Голодомору-геноциду 1932-33 рр.

XX сторіччя позначилося, в основному, продовженням і розвитком тенденцій, властивих попередньому сторіччю. Разом із тим, виникли соціально-політичні чинники, що викликали їх штучне посилення. З одного боку, це запроваджена більшовиками адміністративно-командна економічна система; з іншого боку – їхнє ж прагнення за будь-яку ціну створити «нову історическую общность людей – советский народ».

Про характер еволюції людського простору Південно-Східної України в постголодоморний час свідчать основні напрями імміграції. По-перше, населення інтенсивно поповнювалося вихідцями практично з усієї території колишнього СРСР, що було спровоковано державною політикою, яка була спрямована на змішування націй та мала наслідком поступове усунення етнічних відмінностей. По-друге, значну частину іммігрантів становили уродженці західних теренів України, в тому числі члени ОУН і воїни УПА – недавні політв'язні, що були позбавлені права повертатися на Галичину та Волинь. Зазначений чинник, діючи на противагу першому, навпаки, сприяв формуванню осередків української національної свідомості, що виразно проявилось наприкінці 80-х рр. під час нового етапу боротьби за державну самостійність України.

Загальним наслідком етнічних процесів у Південно-Східній Україні у XIX – XX ст. стало формування досить строкатого національного складу населення переважно з низьким рівнем етнонаціонального самоусвідомлення. Не будучи вкоріненими в ландшафт, властивий їхній новій батьківщині, й одночасно засвоюючи його степовий дух, який, на нашу думку, є "анархічним" і "кочовим", більшість нових мешканців міст і селищ Донбасу не змогли визначитися національно. Наведений етнопсихологічний чинник зумовив несприйняття багатьма з цих людей, які ментально ніби й надалі жили в СРСР після фактичного розпаду останнього, ідеї незалежності України. Інтеграція населення Донбасу до української політичної нації, що одержала імпульс на початку 90-х рр., виявилася лише частковою, непослідовною та нестійкою. Наслідком цього стало поширення сепаратистських тенденцій у регіоні з початком російської військової експансії навесні 2014 р., які спровокували новітню українсько-російську війну й утворення прокремлівських маріонеткових "народних республік".

Важливо відзначити негативні тенденції в соціально-економічному розвитку, що найяскравіше позначилися в 90-х рр. і проявлялися в кількаразовому падінні промислового виробництва, масовому зuboжінні населення та утвердженні на провідних позиціях в економіці Донбасу низькотехнологічних галузей (вугільна промисловість, чорна металургія). Ця риса структури господарського комплексу не лише гальмувала соціально-економічний прогрес, а й зумовлювала подальше погіршення

екологічної ситуації в регіоні (особливо це стосується чорної металургії, підприємства якої діяли навіть у часи загального занепаду виробництва).

Останнім часом відзначені вище тенденції у функціонуванні економіки Донбасу посилилися прямими руйнуваннями внаслідок бойових дій та вивезення обладнання підприємств до Росії. Це, з одного боку, неодмінно уповільнить процеси відродження господарства краю після відновлення контролю України над ним; з іншого боку, сьогоднішня руїна спонукає до впровадження сучасних високотехнологічних виробництв, які дозволили б Південно-Східній Україні подолати риси депресивності й реально утвердити себе як неодмінна складова всієї нашої держави, що активно розбудовує постіндустріальне суспільство.

Здійснення окреслених вище бажаних змін структури економіки Донбасу має докорінно змінити його місце в людському просторі України. В умовах переважання промислового, особливо гірничопромислового, природокористування в регіоні утвердився так званий штучний (антиекологічний, дисгармонійний) спосіб людського «буття-в-ландшафті». Як наслідок, антропогенного перетворення зазнали не лише практично всі матеріальні компоненти ландшафту, але, на нашу думку, також і його духовна сфера. Тому свідома зміна людиною характеру природокористування має зумовити не лише видиме поліпшення екологічного стану довкілля, а й відновлення суб'єктності етнічної спільноти у взаємодії людини з ландшафтом.

*Висновки.* Антропогенні зміни духовної сфери ландшафтів (так само, як і матеріальних компонентів) найбільш властиві старопромисловим регіонам ресурсного типу не лише через притаманний їм провідний вид природокористування – гірничопромисловий, а й у зв'язку з характерними для таких регіонів особливостями формування етнонаціонального складу населення та його соціальної структури. Саме ці риси проявляються на Донбасі, який упродовж останніх двох сторіч масово заселявся вихідцями з інших регіонів, що суттєво знизило частку корінних мешканців краю – носіїв первісного духу придінцевих ландшафтів. Закономірним наслідком зазначених геодемографічних тенденцій стало поширення сепаратизму за доби незалежної України, який спровокував новітню українсько-російську війну. Істотні зміни людського простору Донбасу та його реінтеграція до українського національного геопростору можливі лише за докорінної структурної перебудови економіки краю після відновлення Україною політичного контролю над ним. Ідеться, зокрема, про подолання депресивності вуглепромислових районів і запровадження сучасних виробництв і новітніх технологій, властивих постіндустріальному суспільству.

*Список використаних джерел:*

1. Кисельов Ю. О. Основи геософії: проблеми теорії та методології / Ю. О. Кисельов. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.
2. Кисельов Ю. О. Про місце старопромислових регіонів у людському геопросторі (на прикладі Донбасу) / Ю. О. Кисельов // Суспільно-, фізико-географічні та геоекотичні проблеми старопромислових районів : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю

утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17 – 19 жовт. 2011 р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – С. 36–37.

3. Кисельов Ю. О. Український фронтір як пульсуючий межовий простір Європи / Юрій Кисельов // Часопис соціально-економічної географії. – 2014. – Вип. 17 (2). – С. 37 – 40.

4. Banse E. Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung / Ewald Banse. – Braunschweig : Georg Westermann, 1924. – 96 S.

*Список использованных источников:*

1. Киселёв Ю. А. Основы геософии: проблемы теории и методологии / Ю. А. Киселёв. – Луганск : ГУ «ЛНУ имени Тараса Шевченко», 2011. – 208 с. (на укр. яз.).

2. Киселёв Ю. А. О месте старопромышленных регионов в человеческом геопространстве (на примере Донбасса) / Ю. А. Киселёв // Общественно-, физико-географические и геоэкологические проблемы старопромышленных районов : материалы Всеукр. науч.-практ. конф., посвящённой 75-летию основания кафедры географии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (17 – 19 окт. 2011 г., г. Луганск) / отв. ред. И. Г. Мельник. – Луганск : Изд-во ГУ «ЛНУ имени Тараса Шевченко», 2011. – С. 36 – 37 (на укр. яз.).

3. Киселёв Ю. А. Украинский фронтір как пульсирующее пограничное пространство Европы / Юрий Киселёв // Журнал социально-экономической географии. – 2014. – Вып. 17(2). – С. 37 – 40 (на укр. яз.).

4. Банзе Э. Душа географии. История развития / Эвальд Банзе. – Брауншвейг : Георг Вестерманн, 1924. – 96 с. (на нем. яз.).

*References:*

1. Kyselov Iu. O. Fundamentals of geosophy: issues of theory and methodology / Iu. O. Kyselov. – Luhansk : SI “LNU named after Taras Shevchenko”, 2011. – 208 p. (in Ukrainian).

2. Kyselov Iu. O. About the place of the old industrial regions in the human geographical space (at the example of Donbas) / Iu. O. Kyselov // Social, natural and geographical and geoecological problems of the old industrial regions : Materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference dedicated to the 75-th anniversary of the chair of geography at the Luhansk National University named after Taras Shevchenko (17-19 Oct., Luhansk) / resp. red. I. H. Melnyk. – Luhansk : SI “LNU named after Taras Shevchenko”, 2011. – P. 36-37. (in Ukrainian).

3. Kyselov Iu. O. Ukrainian frontier as a pulsing boundary space of Europe / Iurii Kyselov // Journal of the social and economical geography. – 2014. – Ed. 17(2). – P. 37 – 40. (in Ukrainian).

4. Banse E. The soul of geography. History of a development / Ewald Banse. - Braunschweig : Georg Westermann, 1924. – 96 S. (in German).